

You have downloaded a document from

The Central and Eastern European Online Library

The joined archive of hundreds of Central-, East- and South-East-European publishers, research institutes, and various content providers

Source: Naše řeč
Our Speech

Location: Czech Republic

Author(s): Barbora Štěpánková

Title: K možnostem zachycení pragmatické složky významu v jednojazyčném výkladovém slovníku (na příkladu hesel z oblasti etnografie a antropologie)
On dictionary treatment of words with a significant pragmatic meaning component (based on ethnographic and anthropological terms)

Issue: 5/2020

Citation style: Barbora Štěpánková. "K možnostem zachycení pragmatické složky významu v jednojazyčném výkladovém slovníku (na příkladu hesel z oblasti etnografie a antropologie)". Naše řeč 5:430-446.
<https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=920908>

K možnostem zachycení pragmatické složky významu v jednojazyčném výkladovém slovníku (na příkladu hesel z oblasti etnografie a antropologie)¹

Barbora ŠTĚPÁNKOVÁ | Ústav formální a aplikované lingvistiky MFF UK

On dictionary treatment of words with a significant pragmatic meaning component (based on ethnographic and anthropological terms)

The paper deals with the possibilities of the dictionary treatment of words whose meanings include a significant pragmatic component. Firstly, the formal lexicographical tools for their treatment are outlined, including (style) labels, glosses, and usage notes. Furthermore, the paper concentrates in detail on words referring to the ethnic and racial identity of people, representing the type of words whose meanings include a significant pragmatic component. The issues connected with their use and their dictionary treatment are analysed, e.g. shifts in their meaning and perception, complicated and unclear terminology, and the difficulty of capturing particular connotations. The analyses are illustrated using examples from the Czech National Corpus and from dictionaries of contemporary Czech, and selected dictionaries of Slovak and English. The paper also introduces and explains some decisions made by the authors of *Akademický slovník současné češtiny* (*Academic Dictionary of Contemporary Czech*) related to the treatment of the words under scrutiny. In addition, examples of several dictionary entries or proposals thereof, accompanied by the author's comments, are attached.

Key words: connotation, Czech, dictionary, ethnic identity, glosses, racial identity, style labels, usage notes

Klíčová slova: čeština, etnická příslušnost, komentář, konotace, rasová příslušnost, slovník, stylový kvalifikátor, usage notes

Při tvorbě Akademického slovníku současné češtiny (ASSČ) se ukazuje nutnost přehodnotit zpracování některých skupin výrazů ve srovnání se staršími slovníky. Jednu z těchto skupin tvoří hesla vyjadřující etnickou a rasovou² příslušnost lidí, tj. výrazy, u nichž v posledních desetiletích došlo k posunům z hlediska společenského vnímání a hodnocení a v souvislosti s tím i ke změnám v jejich používání. Vzhledem k tomu, že se jedná o slova s výraznou pragmatickou složkou významu, zaměřuji se zároveň na obecné možnosti zachycení pragmatické informace ve výkladovém slovníku.

¹ Tento článek vznikl v rámci projektu MŠMT ČR LINDAT/CLARIAH-CZ (č. LM2018101).

² J. Norri (2000) používá pro označení těchto skupin výrazy *racial and cultural group, words for nationality*. K problematičnosti užívání některých slov – jako *rasa* apod. – viz dále.

Pragmatická složka významu

Základním posláním výkladového slovníku je zachytit a popsat význam slov a představit uživateli slovníku srozumitelným způsobem jejich typické užívání v textu. Za základní složku lexikálního významu slov se přitom považuje tzv. nociónální, pojmová složka (srov. např. Filipec – Čermák, 1985), charakterizující věcný obsah a vztah k denotátu,³ tj. „komplex vedomostí, ktoré o označovanej mimojazykovej entite (objekte, jave, príznaku) majú používatelia jazyka na úrovni bežného poznania“ (Jarošová – Buzássyová – Bosák, 2006, s. 27). U lexikálních jednotek je však v různé míře patrná i tzv. pragmatická složka významu, tj. prvky významu odrážející postoje mluvčího k realitě, komunikačnímu partnerovi apod. (Filipec – Čermák, 1985, s. 69) hovoří o pragmatických rysech významu, tzv. konotacích (jako je expresivita, postojové, citově hodnotící, apelové, obrazné a ideologické atp. příznaky), které podle něj na rozdíl od sémů nociónálních nejsou sémanticky relevantní v tom smyslu, že by měnily význam lexémů, a mají tedy status sekundárních významových rysů a odstínů.⁴

V jednojazyčných slovnících⁵ se obvykle postupuje ve shodě s těmito tvrzeními. Informace o pragmatické složce významu bývají určitým rozšířením základní složky lexikálního významu a mívají zpravidla formu kvalifikátorů či komentářů.

Nástroje pro zachycení pragmatické složky významu

*Kvalifikátory*⁶ jsou tradičním, v rámci daného slovníku standardizovaným nástrojem pro označování obecněji vymezených příznaků. Bývají využívány především pro široce chápané stylistické hodnocení jazykových jednotek, do něžž se mimo stylistické příznaky v užším smyslu (knižnost, kolokviálnost atp.) a příznaky teritoriální, časové a frekvenční řadí i příznak expresivní (srov. např. Kochová – Opavská, 2016, s. 69).

Pro označení expresivity ve slovníku⁷ zpravidla bývá vytyčeno více kvalifikátorů; někdy se hovoří o tzv. postojových kvalifikátorech.⁸ Kromě označení prosté, blíže nespécifikované expresivity (*expresivní výraz*, *expresivně*, „*expr.*“; viz příklad (1)) se používají také kvalifikátory vyjadřující negativní nebo pozitivní postoj a kvali-

³ Srov. i Leechův (1974, s. 10n) konceptuální význam, souhrnně pak např. Novotná (2017).

⁴ K jiným pojetím konotace viz např. u Hladké a Vaňkové (2017).

⁵ Zdrojem dat pro tuto práci jsou slovníky uvedené v seznamu literatury jako použité slovníky a příručky, doplněk tvoří informace ze srovnávacích studií. Korpusové doklady pocházejí z korpusu SYN v8.

⁶ Někdy také označované jako stylistické nebo stylové kvalifikátory, srov. i anglické *labels*, *linguistic labels* atd.

⁷ Pro slovníkové zpracování jsou relevantní jen lexikalizované formy expresivity, srov. inherentní a adherentní expresivitu (Zima, 1961, s. 10).

⁸ Srov. např. Atkinsová a Rundell (2008, s. 186).

fikátory naznačující postojový posun. V koncepci ASSČ⁹ jsou to zejména: „*hanl.*“ *hanlivý výraz*, *hanlivě* používaný pro slova vyjadřující záporný, odsuzující vztah ke skutečnosti (viz příklad (2)), „*zhrub.*“ *zhrubělý výraz*, *zhruběle* k označení společensky nepřiměřených slov, nadávek, klení (viz příklad (3)), „*vulg.*“ *vulgární výraz*, *vulgárně* pro výrazy silně zhrubělé, tabuizované, se silně negativním expresivním příznakem (viz příklad (4)). Pro výrazy zmírňující určitý negativní obsah se používá kvalifikátor „*zjem.*“ *zjemnělý výraz*, *zjemněle* (viz příklad (5)).

- (1) antihokej *expr.* „špatný, nekvalitní hokej“: hrát antihokej; trenér se omlouval za předvedený antihokej (ASSČ).¹⁰
- (2) bába¹¹ 3. *hanl.* „nepříjemná, zlá starší žena“: protivná bába u přepážky; nepříjemná bába v komisi; pode mnou bydlí strašně zvědavá bába (ASSČ).
- (3) blít *zhrub.* „zvracet“: blít po nočním tahu; blít krev; je mi blbě, od rána bliju; zase se ožral a blil před hospodou na chodník; podst. jm. při čtení v autobusu se mu dělá na blítí (ASSČ).
- (4) čurák, řidč. čurák *vulg.* 1. „mužské přirození“; syn. „penis“ (ASSČ).
- (5) bříškatý *zjem.* „mající velké vystouplé břicho 1 (část těla)“: bříškatý vedoucí prodejny; na turnaji startovali i mírně bříškatí tátové od rodin (ASSČ).

*Komentáře*¹² se od kvalifikátorů odlišují variabilitostí formy, větší podrobností sdělované informace a zároveň individuálnější zaměřením na konkrétní lexikální jednotku. Mohou mít např. podobu jednoslovné charakteristiky uváděné před výkladem, specifikující určitý rys (formou se pak blíží kvalifikátorům), viz *pohrdavě* v následujícím příkladu:

- (6) sociální příd. *pohrdavě* „vyznačující se nízkou kvalitou, ošklivostí ap.“ (SSK).

Delší komentáře pak obsahují komplexnější popis pragmatické složky významu. Slovník současného slovenského jazyka (SSSJ) je podle Jarošové, Buzássyové a Bosáka (2006, s. 29) používá jak pro zachycování hodnotící složky (viz příklad (7)), tak pro vyjádření citově hodnotícího příznaku (viz příklad (8)).

- (7) bezbrehost'... (*s negativným postojom hovoriaceho k označenému javu*) (SSSJ).
- (8) bársčo, bárčo... „odkazuje na niečo bezcenné (*s odtienkom podceňovania, zľahčovania*)“ (SSSJ).

⁹ Charakteristiky jednotlivých kvalifikátorů pochází z knihy Kapitoly z koncepcie ASSČ (Kochová – Opavská, 2016), autorkou příslušné kapitoly je M. Lišková. Soubor použitých kvalifikátorů se může měnit v závislosti na případných úpravách koncepcie.

¹⁰ Grafická forma příkladů je jednotně uváděna odlišně od slovníkového řešení – lemma, výklad a exemplifikace jsou psány obyčejným písmem. Kurzivou jsou zvýrazněny jen dokládané jevy.

¹¹ Příklady z ASSČ od písmene C a následujících vycházejí z pracovní verze slovníku, jejich podoba se proto v definitivní verzi slovníku může lišit. (Za spolupráci děkuji M. Kroupové a P. Kochové.)

¹² V anglické terminologii se pracuje např. s termíny *gloss* (Atkins – Rundell, 2008, s. 209 n.) nebo *comment* (Hartmann – James, 1998, s. 23).

Slouží i k upřesňování informace o typické komunikační funkci, např.:

- (9) baby, bejby 2. ,mladá žena, dívka, přítelkyně, popř. muž, přítel (v *důvěrném nebo velmi neformálním oslovení*): baby, miluju tě a chci s tebou žít; všechno bude fajn, bejby (ASSČ).

*Usage notes*¹³ jsou rozšířením základní slovníkové informace obsažené v hesle dodávajícím různé informace o původu výrazu, jeho specifickém chování, způsobech zápisu apod. Z pohledu pragmatické informace je to uvedení komunikační oblasti (viz příklad (10)), konotací (viz příklad (11)) apod.

- (10) nej expr. ,nejlepší...‘
V osobní korespondenci mladých lidí při vyjadřování přání všeho nejlepšího často užívaný výraz (SSK).
- (11) klausizmus, klausismus ,politika v duchu ekonomických a politických názorů V. Klause (českého politika, prezidenta); klauziánství (ve významu 2)‘
Ze strany kritiků, odpůrců užíváno s expresivním (záporným) zabarvením. V oblasti politiky, v politické publicistice (NSvČ2).

Výše uvedené nástroje jsou tedy určeny k naznačení některých pragmatických rysů jednotlivých lexikálních jednotek a doplňují tak základní výklad významu. Podle Atkinsově a Rundella (2008, s. 182) je komentování pragmatických rysů prostřednictvím výkladu významu a zároveň prostřednictvím kvalifikátoru redundantní, a tedy nevhodné. Některé slovníky, např. Macmillan Dictionary (MD), ale takový přístup volí:

- (12) dago *offensive* ,an extremely offensive word for a person from Italy, Spain, Portugal, or South America‘ (MD).

České výkladové slovníky toto zdvojení informací zpravidla neaplikují, výklady slov s výraznou pragmatickou složkou se v nich zpracovávají následujícími dvěma způsoby: Na jedné straně jsou pro negativně hodnocené denotáty používána ve výkladu významu negativně hodnotící adjektiva, např. *špatný, nekvalitní, nepříjemná, zlá* (srov. příklady (1) a (2)). Zároveň však, jak je vidět na příkladech, nemusí být tyto výrazy celkově označeny jako negativně expresivní (antihokej *expr.* vs. *bába hanl.*).

Na druhé straně jsou výrazy označující neutrální denotát vykládány neutrálními synonymy (čurák *mužské přirození*, syn. *penis*), avšak jsou doplněné kvalifikátorem o negativní pragmatický příznak („*vulg.*“). Jedná se zpravidla o výrazy, u nichž negace není součástí nociónálního významu a je nesena prostřednictvím konotací, zejména na základě tabuovosti.¹⁴ Zvláštní situace pak nastává, když výrazy původně

¹³ V české lexikografické terminologii zatím není ustálen český ekvivalent. O možnostech těchto poznámek v českém výkladovém slovníku viz zejména u Šemelíka a Škrabala (2019).

¹⁴ O tabu v lexikografickém popisu viz např. u Šemelíka a Liškové (2019).

nahrazující výrazy s negativní konotací samy získají negativní konotaci, srov. angl. *coloured* nebo české *snědý*.¹⁵

Využití nástrojů pro zachycení pragmatické informace

Ve stávající slovníkové praxi je stěžejním nástrojem kvalifikátor. Někdy se pak projevuje nutnost jeho platnost upřesnit, respektive omezit. Používají se pro to příslovce vyjadřující frekvenci, např. *někdy, často, zpravidla*, srov. příklad (13):¹⁶

- (13) bezd'ák kolokv. expr., *často* hanl. ‚bezdomovec‘: zadlužil se, přišel exekutor a stal se z něj bezd'ák; na lavičce před nádražím seděli bezd'áci (ASSČ).

Takováto specifikace jednak registruje kontextová užití, v nichž pragmatický příznak není dostatečnou oporou pro rozlišení samostatných významů (např. v oslovení *vole*, které se používá jak jako nadávka, tak jako kamarádké oslovení), jednak i subjektivitu vnímání těchto výrazů jednotlivými uživateli jazyka.¹⁷

Tato subjektivita může být ve slovníku zachycena prostřednictvím speciálních kvalifikátorů odrážejících různé perspektivy pohledu na expresivitu, hanlivost atp. V některých zahraničních jednojazyčných slovnících je při stanovení rozsahu platnosti kvalifikátorů i při jeho výběru přihlíženo jak k záměrům mluvčího při užití příznakového výrazu, tak také k tomu, co toto užití může implikovat a jak může být interpretováno. Zejména se explicitně uvádí možný negativní dopad na osobu, o níž je výraz použit (jako příklady jsou použity informace o užívání kvalifikátoru *offensive* v některých anglických slovnících): „[L]ikely to offend people, or to insult them; words labelled offensive should therefore usually be avoided“ (Cobuild, s. xxi). Dále se zdůrazňuje, že negativní hodnocení výrazu nezávisí na záměru mluvčího: „[L]ikely to cause offence, especially racial offence, whether the speaker intends it or not“ (COD, s. x), případně se zmiňuje, co užití výrazu vypovídá o mluvčím: „This label is reserved for words and expressions such as racial, ethnic, or gender slurs that are not only derogatory and insulting to the person to whom they are directed but also a discredit to the one using them“ (AHD, s. xxxvii). (Viz Norriho (2000, s. 76n.) srovnání anglických a amerických slovníků.) Podle Norriho (2000, s. 77) se dva nejčastěji užívané negativně hodnotící kvalifikátory

¹⁵ Coloured adj. 3. *offensive* someone who is coloured is a black person. Older white people sometimes use this word thinking it is polite, but black people consider it offensive (viz MD).

¹⁶ V některých slovnících je toto naznačeno vložení kvalifikátoru do závorky (srov. Norri, 2000, s. 74).

¹⁷ Srov. i odlišné hodnocení některých výrazů mluvčími uvnitř a vně určité skupiny (často reflektované např. v internetových diskusích a blozích, např. *Nehleď na to, že v legraci oslovení „teplouši“ od kamaráda a slovo „gay“ vykřiknuté náckem znamená úplně něco jiného* (viz <<https://hlidacipes.org/osklive-o-gayich-klidne-mi-dal-rikejte-buzerante>>).

v anglických slovnících liší tím, zda reflektují hlavně záměr mluvčího vyjádřit neolibost nebo pohrdání (*derogatory*), nebo zda naznačují reakci posluchače na užití výrazu, který považují za problematický, urážlivý (*offensive*). Podle Norriho výzkumu se pak u mnoha slov v anglických a amerických slovnících objevují kombinace obou označení. České výkladové slovníky si dosud vystačily s obecněji pojímanými kvalifikátory „*hanl.*“ a „*vulg.*“, bylo by však určitě přínosné s pojmem záměrnosti ve slovnících pracovat, a to jak při hodnocení výrazů, tak při vymezování obsahu kvalifikátorů.

Výrazy s výraznou pragmatickou složkou významu

Pragmatické rysy spojené s pojmenováním některých skupin osob jsou projevem sdílených konotací, stereotypů ve vnímání těchto skupin. Často se jedná o výrazy spojené s označením příslušníků různých menšin.¹⁸ V tomto článku se zaměřím na skupiny výrazů označující etnickou a rasovou příslušnost lidí.

Výrazy řazené do této sémantické skupiny (resp. do dvou užších skupin, jejichž problematika se do značné míry prolíná) označují skupiny lidí, kteří mívají některé společné rysy z hlediska kulturního, sociálního, někdy i vzhledového/fyzického atd. Už samotné označení této skupiny jako rasové či etnické přináší při slovníkovém zpracování první problémy. Např. používání slov *rasa* a *rasový* jako termínů je v současnosti chápáno jako přežitek, hrají v tom úlohu jak historické konotace spojované se zneužíváním tzv. rasové teorie, tak nepotvrzení teorií o rasové odlišnosti jako biologického/fyziologického faktu (srov. např. Šmausová, 1999; Wagner et al., 2017). Pojetí etnické příslušnosti je pak problematické z důvodů nejasné šíře vymezení etnických skupin,¹⁹ nestejnorodosti prvků zařazovaných do této skupiny, rozrůzně-

¹⁸ Norri (2000) ve svém článku zabývajícím se výrazy, které mají ve slovnících negativní kvalifikátory, vyděluje několik sémantických kategorií: národnostní skupina, rasová a kulturní skupina, lidé s nedostatkem inteligence, nepoctiví lidé, lidé s odlišnou sexuální orientací, ženy, muži.

¹⁹ Viz definici v Antropologickém slovníku (Malina, 2009, heslo etnická skupina): „[H]istoricky vzniklá skupina lidí, kteří mají společný původ (mnohdy zakotvený již v rodové a kmenové společnosti (rod, kmen) v období prehistorie, protohistorie nebo starověku), rasový typ, jazyk, materiální a duchovní kulturu, mentalitu, tradice a obývají společné území. Na rozdíl od sociálních skupin jsou etnické skupiny stálé, unikátní a liší se vzájemně také antropologickým složením – příslušníci každé etnické skupiny náležejí zpravidla k určitým výrazným typům a rasám. Kromě toho je pro etnické skupiny charakteristické i určité území, na kterém buď vznikaly, nebo se po dlouhou dobu vyvíjely. Toto území není vždy totožné s územím státu; častěji zaujímá etnická skupina menší území uvnitř státu, nebo území větší a pak zasahuje i do států sousedních (v Evropě například Maďaři, Poláci aj.). V některých případech, zejména na území bývalých britských a francouzských kolonií v západní Africe neodpovídají hranice států vůbec přirozeným hranicím etnických skupin, takže příslušníci téže etnické skupiny (například Fulbové nebo Hausové) žijí v různých státech s odlišným hospodářským, společenským a politickým zřízením.“

nosti sebeidentifikace příslušníků řazených do etnických skupin, ale i kvůli přenesení užívání výrazů začleňovaných do této skupiny (viz dále).

Zmíněné problémy zároveň souvisí i se společenským vývojem, při němž dochází ke zrovnoprávnění skupin lidí, které bývaly (jsou) diskriminovány na základě barvy pleti, etnického původu atd. (případně takovou diskriminaci pocítovaly/pocítují). Tyto společenské změny lze řadit k ideologickým změnám, o kterých hovoří Filipec a Čermák (1985, s. 17–18). V této souvislosti se také zmiňuje tzv. politická korektnost, tj. snaha „o odstranění označení, která mohou být považována za urážlivá n. mající negativní konotace“ (David, 2017), která se vztahuje i na označování dalších menšinových skupin, genderovou korektnost atd. V české jazykovědě (podobně jako jinde ve světě; srov. David, 2017) bývá tento přístup někdy bagatelizován, srov. např. Čermákovo (2010, s. 72) devalvující ohodnocení politické korektnosti slovem „móda“. Při tvorbě slovníku je však v současnosti nutné brát v potaz i tyto aspekty a zohledňovat doporučení odborníků z oblasti kulturní antropologie, etnografie atd.

Výrazy označující etnickou příslušnost lidí

Vymezení etnika jako stabilního seskupení lidí spojených etnickým sebeuvědoměním (viz Malina, 2009, heslo *etnikum*)²⁰ lze považovat za poněkud široké a vágní. Nicméně u řady etnik, zejména tam, kde je s etnikem spojeno určité geografické místo, je toto vymezení dostačující (vnímáno z pohledu slovníkového zpracování). Pro tento text vybírám výrazy, jejichž zařazení do skupiny označující etnickou příslušnost osob je poněkud sporné či komplikované. Jak už bylo zmíněno výše, může jít o nejasnosti několika typů, které však představují jeden propojený okruh problémů.

1. Výsledek přehodnocování zařazení mezi etnické skupiny (z pohledu odborníků): Některé skupiny chápáné dříve jako jeden etnický celek zahrnují několik etnik s odlišnou kulturní tradicí, různými jazyky apod., srov. hodnocení slova *indian* (viz Salzman, 1991; Stich, 1979). V české lingvistice je tato problematika zmiňována především kvůli pravopisným pravidlům. Hranice mezi etnickou a neetnickou skupinou je totiž zároveň hranicí pro psaní velkého a malého písmene na začátku

²⁰ Etnikum: „[S]tabilní seskupení lidí, které se vyznačuje jednotností některých reálných příznaků, odrážející se ve společenském vědomí (nejen těchto lidí samých, ale i jejich sousedů) jako jednota historických osudů v rámci jednotného sociálního organismu nebo v souvislosti s ním. Sjednocujícími a poznávacími rysy mohou být: jazyk, náboženství, rasa aj., avšak v demografické praxi je určujícím znakem etnické sebeuvědomění, formálně vyjadřované ve vlastním názvu a reálně objektivizované v sociálních poměrech, politických akcích, kulturních preferencích, v ideologických deklaracích atd.“ (ibid., heslo *etnikum*).

slova. Pro názvy skupin, které nelze chápat jako etnické, bylo v PČP 1957 zvoleno označení *antropologická skupina*, které bylo používáno i v některých slovnících (viz příklad (14)). Tuto terminologii převzala i PČP 1993: „Jména příslušníků antropologických skupin se píšou s písmenem malým: černoch, rudoch, indián, mongol (ale Mongol – občan Mongolska); podobně cikán (ne však jako národnost)“ (PČP 1993, s. 42). Označení *antropologická skupina*, které podle dostupných pramenů²¹ a konzultací s odborníky z oblasti kulturní antropologie není termínem v dané oblasti, je zřejmě nutné chápat jako skupinu lidí založenou na jiném než etnickém charakteru.

(14) indián *„příslušník antropologické skupiny pův. obyvatel Ameriky (mimo Eskymáky)“* (ASCS).

2. Další problém souvisí s rozrůzněnou sebeidentifikací osob v rámci etnické skupiny a s výrazy, které jsou pro danou etnickou skupinu používány, ať už uvnitř skupiny, nebo zvenku, např. uživateli majoritního jazyka. V tomto ohledu je možno zmínit např. komplikovanou situaci spojenou s výrazy *Cikán/Rom* v českém jazykovém prostředí, která je ovlivněna také historickým a společenským pozadím vztahů tohoto etnika a většinové společnosti (srov. Hübschmannová, 2003; Červenka, 2015).

3. Z hlediska sémantického pak dochází k určitým posunům na základě konotací spojovaných s jednotlivými výrazy. Objevují se případy, kdy se označení pro etnickou skupinu zobecní prostřednictvím vlastnosti, která je pro tuto skupinu charakteristická, a užívání výrazu se tak do jisté míry apelativizuje. Např. slovo *beduín* není v současnosti v obecném užívání chápáno jako označení etnické skupiny, ale používá se pro označení arabských kočovníků obecně (viz příklad (15)²²), případně přeneseně pro jakékoli kočovníky.

(15) beduín *„arabský kočovný pastevec“* (ASSČ).

Pokud tento posun není zcela dokončen, tj. apelativní význam není zcela lexikalizován, dochází ke splývání významů a často není možné usoudit, který z nich měl mluvit na mysli. Např. u slov *Cikán/cikán* je i v širších kontextech často problematické určit, zda má mluvit na mysli příslušníka etnické skupiny, či skupiny vymezené sociálně.²³ V českých výkladových slovnících se proto oba tyto významy

²¹ Srov. např. Malina (2009), Sociologická encyklopedie (Nešpor, 2017).

²² V antropologickém slovníku (Malina, 2009, heslo *Beduini*) je tento přenesený význam hodnocen jako mylný.

²³ Např. *Ve středověku se tak nazývala uzavřená čtvrt' periferní společnosti Paříže, kde bydleli žebráci, tuláci, kejklíři, cikáni* (SYN v8). Domnívám se, že kvůli nejasné hranici mezi etnickým a sociálním rysem významu se při použití tohoto slova často nepíše velké písmeno. Převažující psaní s malým počátečním písmenem reflektuje ve své monografii i J. Homoláč (2009).

registrují v jednom společném významu (srov. příklad (16)) i návrh na slovníkové zpracování v příloze tohoto textu). Podoba s velkým počátečním písmenem je náležitá např. v odborných textech, kde lze etnický příznak významu jednoznačně identifikovat.

- (16) cikán ,v etnickém smyslu Cikán, Rom příslušník společ. skupiny ind. původu, žijící ještě někde potulně‘ (SSČ).

Výrazy označující rasovou příslušnost lidí

Jak bylo uvedeno výše, dělení lidí na rasy nelze považovat za vědecky podložený fakt, ale za společenský či kulturní konstrukt (často spojený s řadou stereotypů, předsudků). Z užívání jazyka – obzvlášť z frekvence určitých výrazů a z jejich kontextů – je však patrné, že uživatelé toto dělení jistým způsobem reflektují (tj. vyjadřují, respektují, podporují), jakkoli je nepodložené či stereotypní. Z lexikografického pohledu je tedy zpracování výrazů patřících do této oblasti nutné, přestože se při něm musí skloubit tak protichůdné požadavky, jako je zachování jazykové korektnosti, dodržení vědecké podloženosti a přihlédnutí k běžnému vyjadřování se stereotypními konotacemi. Výsledné zpracování výkladu významu pak může působit poněkud vágně (viz dále). O to více je v těchto případech nutné dbát na dostatečnou exemplifikaci, na použití náležitých kvalifikátorů, komentářů a v optimálním případě i usage notes.

Do skupiny výrazů označujících „rasovou příslušnost“ lidí lze tedy zařadit slova, která odlišují velké skupiny lidí na základě somatických vlastností (např. barvy pleti) a geografického rozšíření, srov. definice termínu *rasa* u Maliny (1999, heslo *rasa*).²⁴

Starší české výkladové slovníky u výrazů charakterizujících osoby podle barvy pleti (*barevný, běloch, černý, Mongol, negr, žluťoch* atd.; viz příklady (17) a (18)) explicitně označovaly rasovou příslušnost použitím výrazu *plemeno*.

- (17) černoch 1. *„příslušník černého plemene (vyznačující se černou pletí)“*: africký, americký č.; otroctví č-ů (SSJČ).
- (18) subnordický příd. antr. *„s. typ jeden z typů bílého plemene rozšířený na severu Evropy“* (SSJČ).

²⁴ Rasa: „[R]ozdílné somatické vlastnosti používané ke kategorizaci velkých skupin lidí; tradiční taxonomická kategorie sloužící k popisu biologické rozmanitosti lidských populací na základě společně sdílených fenotypových znaků (barvy pleti, struktury vlasů, obličejových rysů aj.). Rasy se údajně od sebe liší geografickým rozšířením a sdílenými biologickými znaky, zděděnými po společných předcích. Současná molekulární genetika nepotvrdila existenci relevantních rozdílů v genomu mezi lidskými populacemi a zpochybnila pojem rasy jako striktně oddělené biologické kategorie“ (ibid., heslo *rasa*).

U některých výrazů bude v nově vznikajícím slovníku nutné zvážit jejich zařazení do hesláře vzhledem k tomu, že se jedná o termíny, které jsou v současnosti překonané. Jejich doloženost v korpusu je přitom různě vysoká: některé se objevují jen v několika málo dokladech, často jde o uvádění téže informace různými médii.²⁵ Jiné výrazy se z čistě terminologické oblasti posunuly do širokého povědomí prostřednictvím zneužití rasové teorie v první polovině 20. století, např. *nordický*, *árijec*; takové výrazy je ve slovníku nutné uvádět, avšak s jasným historickým vymezením, srov. SSSJ (příklad (19)).

- (19) *árijec* ‚(podľa rasistickej teórie, najmä nacistov) príslušník tzv. vyššej árijskej rasy, reprezentovanej najmä Nemcami (nevedecky odvodzovanej od Arjov, Árijcov)‘ (SSSJ).

Další část těchto výrazů je pak původem „laická“. Některá z těchto slov jsou velmi frekventovaná,²⁶ např. *černoch*, *běloch*, *bílý*, a jsou mluvčími, a také ve slovnících, zpravidla považovaná za neutrální, nepříznačková co do expresivity či negativní příznakovosti. Jiná jsou na okraji užívání, např. *rudý*, *žlutouch*, a často jsou už ve Slovníku spisovného jazyka českého (SSJČ) označena kvalifikátory reflektujícími ústup z užívání a v současnosti se frekvence jejich užívání dále snižuje (viz příklad (20)).

- (20) zpodst. *žlutý* 1. řidč. expr. ‚příslušník žlutého plemene‘ (SSJČ).

Poslední část výrazů vychází z geografických a etnických názvů některých skupin. I u nich se současné užívání často liší od stavu zachyceného v SSJČ. Slovo *Mongol* se ve významu ‚příslušník tzv. žluté rasy‘ (SSJČ) v současnosti podle dokladů v korpusu téměř nepoužívá. Stejně jako výše zmíněné slovo *žlutý*. Zdá se, že pro tento pojem se v současnosti používá slovo *Asiat*, případně *Asijec*. V korpusových datech se obě varianty objevují v obdobných kontextech, kde bývají užity paralelně s jinými slovy označujícími osoby podle barvy pleti.²⁷

- (21) *Do výzkumu se zapojilo 70 mužů převážně bělochů, ale i Asiátů a Afroameričanů.*
 (22) *Běloši a Asijci vydělavají podle IBGE dvakrát víc než černoši a míšenci.*

²⁵ Např. v korpusu SYN v8 je slovo *dinárský* ve významu antropologického typu užito 16×, z toho 4× jde o informaci, že *Mácha byl takzvaný dinárský typ*.

²⁶ Srov. např. frekvenci některých substantiv v SYN v8: *černoch* – 35 098× (ovšem včetně příjmení) / 22 690× s malým počátečním písmenem, *běloch* – 13 016×, *rudoch* – 677× (včetně označení hráčů Sparty, komunistů atd.), *žlutouch* – 9× (ne všechny doklady jsou o lidech).

²⁷ V Internetové jazykové příručce (IJP) v poznámce u hesla *Asiat/Asijec* se sice obě varianty hodnotí odlišně: „Vzhledem k rasovým konotacím slov *Asiat*, *Asiatka* se dnes pro obyvatele Asie dává přednost pojmu *Asijec*, *Asijka*.“ Data v korpusu SYN v8 však dotvrzují užívání v tomto významu u obou variant, resp. to, že uživatelé obě varianty používají v obdobných kontextech; u varianty *Asiat* je pak v poměru k počtu výřtu výskytů tento význam o něco méně doložený: lemma *Asiat* je doloženo 7853×, ve vzdálenosti +/- 5 se slovo *běloch* objevuje 133×, slovo *černoch* 206× (což odpovídá 1,7 %, resp. 2,6 % výskytů); lemma *Asijec* se vyskytuje 2485×, ve vzdálenosti +/- 5 se slovo *běloch* objevuje 56×, slovo *černoch* 72× (což odpovídá 2,2 %, resp. 2,8 % výskytů).

V tomto světle se pak u slov *Asiat*, *Asijec* jeví geografický původ jako vedlejší významový rys, protože užití tohoto slova se často vztahuje na lidi narozené jinde než v Asii a zároveň (v českých kontextech) je jím míněn nikoli jakýkoli člověk pocházející z Asie, ale člověk (vzhledem se podobající lidem) z východní či jihovýchodní Asie. (K tomu srov. Macmillan Dictionary (MD)²⁸, kde je charakterizováno různé vnímání slova *Asian* ve Velké Británii a v USA právě z hlediska konotací spojených s původem a vzhledem lidí takto označovaných.)

Ke slovníkovému zpracování

Zpracování hesel typu *černoch* a *černý* tedy vyžaduje přístup odlišný od přístupu stávajících slovníků. Je nutné se ve výkladu vyhnout opěrným slovům *rasa* a *plemeno*, zároveň je vhodné držet se slovníkového pravidla, že „výklad významu má převádět méně známou informaci na známou“ (Kochová – Opavská, 2016, s. 81) (srov. užití výrazu *negroidní* v příkladu (23)). Geografický původ příslušníků určité skupiny je v návrhu zpracování těchto slov v ASSČ chápán jako sekundární, a to jak vzhledem k tomu, že fyzický vzhled nemusí vypovídat o původu (černoch narozený v Evropě, Americe apod.), tak i vzhledem k výše zmiňovaným konotacím (*Asiat* – člověk z JV Asie), které naznačují, že pro získání relevantní informace ve výkladu by geografický původ musel být popsán detailněji, příp. doplněn adverbium *zpravidla* apod. (srov. příklad (24)). Základ výkladu by tedy mělo tvořit spojení ‚člověk určité barvy pleti‘ (viz příloha).

(23) černoch ‚člověk tmavěj pleti patriaci k negroidnej rase‘ (SSSJ).

(24) Black ‚Belonging to or denoting any human group having dark-coloured skin, especially of African or Australian Aboriginal ancestry‘ (OED).

U etnické skupiny, případně u skupiny společenské (spojení „antropologická skupina“ nepovažují z výše uvedených důvodů za vhodné) se v ASSČ používá jako základ výkladu ‚příslušník určité skupiny‘ a skupina se dále specifikuje. Takovéto definice s sebou nesou určitou míru vágnosti, která však byla autory návrhu považována za přijatelnější než užití zavádějících, překonaných termínů, případně termínů neexistujících.

²⁸ Výklad slova: „Asian someone who is Asian is from Asia, especially one of the countries in South Asia such as India, Pakistan, Bangladesh, or Sri Lanka.“ Usage note: „Differences between British and American English: Asian – In the UK, Asian usually refers to British people whose families originally came from the countries of South Asia (India, Pakistan, Bangladesh, and Sri Lanka). In the US, it usually refers to people from countries in East and Southeast Asia, such as China, Japan, Thailand, or Korea“ (ibid., heslo *Asian*).

Hodnocení příznakovosti

Jak už bylo řečeno výše, hodnocení příznakovosti je do značné míry subjektivní, při zpracování slovníku jsou však relevantní jen citové postoje kolektivní.²⁹ To se odráží i při volbě kvalifikátorů pro výrazy vyjadřující rasovou nebo etnickou příslušnost. Na jednu stranu existují slova jednoznačně synchronně negativně expresivní (srov. slovo *negr*³⁰). Na druhou stranu se řada výrazů, které mohou být vnímány neutrálně, objevuje především v negativně emotivních kontextech ve stereotypních, předsudečných spojeních, která dodávají výrazu příznak hanlivosti. Jako řešení se nabízí výše popsané používání adverbii omezujících platnost kvalifikátoru. Např. R. Aman (1988–1989, s. 127, cit. podle Norri, 2000, s. 79) doporučuje doplňovat příslovcem *obvykle* nebo *zpravidla* všechny negativní kvalifikátory z oblasti etnické, rasové, náboženské a sexuální, vzhledem k rozhodující úloze kontextu. Nahlíženo z druhé strany by však užití kvalifikátoru v těchto oblastech mělo být spíše jakýmsi upozorněním, že někdo může tento výraz chápat negativně, urážlivě, tj. že jde o potencialitu, se kterou je třeba počítat při každém použití tohoto slova, byť by v autorových intencích žádný urážlivý záměr nebyl. Z tohoto pohledu by naopak užívání příslovcí u těchto kvalifikátorů nebylo vhodné. Pro koncepci slovníku je pak nutné přesně vymezit, jak široce kvalifikátor chápat a také určit, z jaké perspektivy se k výrazu přistupuje (viz výše).

Při zpracování příznakovosti je třeba vést v patrnosti i další okolnosti, například:

- Rozdílný způsob užívání příbuzných slov či slov v různých funkcích, srov. neutrální *black* (adj.) vs. jako urážlivé/hanlivé chápání *black* (subst.) v Macmillan Dictionary (MD).³¹
- Odlišné hodnocení odpovídajících slov v různých jazycích, např. negativní konotace spojované s užíváním slova *Cikán* v češtině se s jeho ekvivalenty v jiných jazycích nepojí (např. ruské *Cygan*) (Červenka, 2015, s. 342 i jinde). Souvisí s tím i odlišná závažnost zpracování jednotlivých výrazů s ohledem na kulturní blízkost, frekvenci užívání či vnímání problematičnosti určité realie. Např. výše zmíněné slovo *beduín* by ve výkladovém slovníku češtiny mohlo být zpracováno

²⁹ Srov. Kochová a Opavská (2016, s. 72).

³⁰ Ve SSJČ je slovo *negr* ještě označeno jako nepříznačné, ve SSČ je označeno příznakem *někdy hanl.*, podle dokladů v SYN v8 je nutné jeho používání v současnosti považovat za *hanl.*

³¹ „Use the adjective black (sometimes spelt Black) to refer to people with dark skin whose families originally came from Africa. Avoid using black as a noun because this is sometimes considered offensive. Black people in the UK whose families originally came from the Caribbean often prefer to be called African Caribbean. Black Americans usually prefer to be called African American. In Australian English, use black to refer to the people whose families were living in Australia before Europeans arrived and settled“ (ibid., heslo *black*).

stejně detailně jako slovo *cikán*, avšak vzhledem k jeho fungování v češtině si ve slovníku vystačíme s jednoduchým popisem pojmové složky jeho významu.

- Rozdílné vnímání týchž slov různými mluvčími téhož jazyka, např. výše zmiňované nepřiznankové vnímání výrazu *černochoch*, které mezi uživateli češtiny převažuje, nemusí odpovídat snaze o maximální neutrálnost projevu, která je spjata s pojmem politické korektnosti. Jako hanlivé lze z tohoto pohledu hodnotit i jakékoli použití výrazu, které může evokovat koloniální minulost a nadřazenou pozici bílých lidí. Srov. příklady (25) a (26) z korpusu SYN v8 dokumentující užívání slova *černoušek*, které lze takto vnímat, či úvahu J. Peheho (2003), v níž se autor pozastavuje nad používáním výrazu *černochoch* jako jediného označení pro obyvatele určité africké oblasti v cestopisném pořadu.

(25) *Adoptovat si černouška.*

(26) *Pro černoušky nasbírali žáci přes tři sta brýlí a přihodili i mičudu, aby si měli s čím hrát.*

Závěr

Ve srovnání s předchozími lexikografickými přístupy se v současnosti bere větší ohled na pragmatické vnímání výrazů, a to jak z pohledu mluvčího, tak z pohledu člověka těmito výrazy označovaného. K zachycení pragmatiky, resp. pragmatické složky významu slouží výklad významu, ovšem v těsné součinnosti s kvalifikátory, komentáři a potenciálně s tzv. usage notes. Při tvorbě hesel zachycujících výrazy pojmenovávající menšinové skupiny lidí, včetně těch vymezených na základě etnického původu či barvy pleti, a příslušníky těchto skupin je nutné ověřovat a případně přehodnocovat řešení v předchozích slovnících, zvažovat různé pohledy na daný jev, reflektovat konotace související s těmito výrazy, ale zároveň zachovávat nestranný přístup. Všechna tato pravidla samozřejmě platí i pro tvorbu jiných slovníkových hesel. Zpracování etnických a rasových skupin je však věnována zvláštní pozornost vzhledem k tomu, že se jedná o výrazy s vysokou společenskou závažností, a je tedy pravděpodobné, že jejich slovníková podoba bude chápána jako autoritativní.

Tento článek nemá ambice přednést problematiku zpracování etnografických výrazů v celé její úplnosti. Snaží se však naznačit širší problémů, které jsou s lexikografickým zpracováním výrazů z této sémantické skupiny spjaty. (Přičemž je nutno podotknout, že se jedná o skupinu několika málo desítek výrazů.) Paradoxem přitom je, že nejlepším výsledkem je stav, kdy si zpracování těchto hesel ve slovníku nikdo nevšimne, tj. kdy jejich zpracování nebude budit pozornost a protesty ani odborníků, ani osob, ke kterým se tato pojmenování vztahují, a zároveň bude srozumitelné pro běžného uživatele.

LITERATURA

- AMAN, Reinhold (1988–1989): Offensive words in dictionaries: IV, ethnic, racial, religious, and sexual slurs in an American and an Australian dictionary. *Maledicta*, 10, s. 126–135.
- ATKINS, B. T. Sue – RUNDELL, Michael (2008): *The Oxford Guide to Practical Lexicography*. Oxford: Oxford University Press.
- BUZÁSSYOVÁ, Klára (2012): Konotatívne a pragmatické príznaky lexikálneho významu. In: Klára Buzássyová – Bronislava Chocholová – Nicol Janočková (eds.), *Slovo v slovníku: Aspekty lexikálnej sémantiky – gramatika – štylistika (pragmatika): Na počesť Alexandry Jarošovej*. Bratislava: Veda – Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied, s. 56–75.
- ČERMÁK, František (2010): *Lexikon a sémantika*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- ČERVENKA, Jan (2015): „Cikán, Gypsy & Rom“ – dynamika pojmenovávání Romů v různých diskurzech. In: Tatiana Podolinska – Tomáš Hrustič (eds.), *Čierno-biele svetly: Rómovia v majoritnej spoločnosti na Slovensku*. Bratislava: Veda – Ústav etnológie Slovenskej akadémie vied, s. 324–345.
- DAVID, Jaroslav (2017): Politická korektnost. In: Petr Karlík – Marek Nekula – Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny* [online]. Brno: Masarykova univerzita. Cit. 29. 11. 2019. <https://www.czechency.org/slovník/POLITICKÁ_KOREKTNOST>.
- FILIPEC, Josef – ČERMÁK, František (1985): *Česká lexikologie*. Praha: Academia.
- HARTMANN, R. R. K. – JAMES, Gregory (1998): *Dictionary of Lexicography*. London – New York, NY: Routledge.
- HLADKÁ, Zdeňka – MARTINCOVÁ, Olga (2012): *Slova v soukromých dopisech: Lexikografická sonda*. Brno: Masarykova univerzita.
- HLADKÁ, Zdeňka – VANĀKOVÁ, Irena (2017): Konotace. In: Petr Karlík – Marek Nekula – Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny* [online]. Cit. 28. 11. 2019. <<https://www.czechency.org/slovník/KONOTACE>>.
- HOMOLÁČ, Jiří (2009): *Internetové diskuse o cikánech a Romech*. Praha: Karolinum.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena (2003): Roma – sub ethnic groups. In: *Rombase: Didactically Edited Information on Roma* [online]. Cit. 28. 3. 2019. <<http://rombase.uni-graz.at>>.
- JAROŠOVÁ, Alexandra – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOŠÁK, Ján (2006): Východiská a zásady spracovania slovníka. In: *Slovník súčasného slovenského jazyka: A–G*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, s. 13–47.
- KOCHOVÁ, Pavla – OPAVSKÁ, Zdeňka (eds.) (2016): *Kapitoly z koncepcie Akademického slovníku súčasnej češtiny*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
- LEECH, Geoffrey (1974): *Semantics*. London: Penguin.
- MALINA, Jaroslav et al. (2009): *Antropologický slovník, aneb, Co by mohl o člověku vědět každý člověk: (S přihlédnutím k dějinám literatury a umění)*. Brno: Akademické nakladatelství CERM.
- NEŠPOR, Zdeněk R. (ed.) (2017): *Sociologická encyklopedie* [online]. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v. v. i. Cit. 28. 4. 2019. <<https://encyklopedie.soc.cas.cz/>>.
- NORRI, Juhani (2000): Labelling of derogatory words in dictionaries. *International Journal of Lexicography*, 13(2), s. 71–106.
- NOVOTNÁ, Renata (2017): Lexikální význam. In: Petr Karlík – Marek Nekula – Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny* [online]. Brno: Masarykova univerzita. Cit. 28. 4. 2019. <https://www.czechency.org/slovník/LEXIKÁLNÍ_VÝZNAM>.
- PEHE, Jiří (2003): *Černoši v České televizi*. In: Jiří Pehe, www.pehe.cz [online]. Cit. 30. 5. 2019. <<http://www.pehe.cz/zapisnik/2003/cernosi-v-ceske-televizi>>.

- SALZMANN, Zdeněk (1991): O psaní slova indián. *Naše řeč*, 74(2), s. 106–107.
- STICH, Alexandr (1979): Píšeme Izraelita, nebo izraelita? *Naše řeč*, 62(3), s. 158–161.
- SYN v8: *Korpus SYN, verze 8 z 12. 12. 2019* [online] (2019). Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Cit. 4. 5. 2020. <<http://www.korpus.cz>>.
- ŠEMELÍK, Martin – LIŠKOVÁ, Michaela (2019): K lexikografickému zpracování tabuových slov. *Slovo a slovesnost*, 80(1), s. 39–57.
- ŠEMELÍK, Martin – ŠKRABAL, Michal (2019): Poznámky k poznámkám: usage notes v českém lexikografickém prostředí. *Naše řeč*, 102(1–2), s. 25–35.
- ŠMAUSOVÁ, Gerlinda (1999): „Rasa“ jako rasistická konstrukce. *Sociologický časopis*, 35(4), s. 433–446.
- WAGNER, Jennifer K. – YU, Joon’Ho – IFEKWUNIGWE, Jayne O. – HARRELL, Tanya M. – BAMSHAD, Michael J. – ROYAL, Charmaine D. (2017): Anthropologists’ views on race, ancestry, and genetics. *American Journal of Physical Anthropology*, 162(2), s. 318–327.
- ZIMA, Jaroslav (1961): *Expresivita slova v současné češtině: Studie lexikologická a stylistická*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.

POUŽITÉ SLOVNÍKY A PŘÍRUČKY

- AHD: SOUKHANOV, Anne H. (ed.) (1992): *The American Heritage Dictionary of the English Language*. Boston, MA – New York, NY: Houghton Mifflin.
- ASCs: *Akademický slovník cizích slov* (1995). Praha: Academia.
- ASSČ: *Akademický slovník současné češtiny* [online] (2012–2020). Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Cit. 26. 11. 2019. <<http://www.slovníkcestiny.cz>>.
- Cobuild: SINCLAIR, John et. al. (eds.) (1995): *Collins Cobuild English Dictionary*. London: Harper Collins.
- COD: PEARSALL, Judy (ed.) (1999): *The Concise Oxford Dictionary*. Oxford: Oxford University Press.
- IJP: *Internetová jazyková příručka* [online] (2008–2020). Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Cit. 26. 11. 2019. <<http://prirucka.ujc.cas.cz>>.
- MD: *Macmillan Dictionary* [online] (2009–2020). London: Macmillan Education. Cit. 26. 11. 2019. <<https://www.macmillandictionary.com>>.
- NSvČ2: MARTINCOVÁ, Olga et al. (2004): *Nová slova v češtině 2: Slovník neologizmů*. Praha: Academia.
- OED: *Oxford English and Spanish Dictionary, Thesaurus, and Spanish to English Translator* [online] (2020). Oxford: Lexico. Cit. 29. 11. 2019. <<https://www.lexico.com/en>>.
- PČP 1957: *Pravidla českého pravopisu* (1957). Praha: Československá akademie věd.
- PČP 1993: *Pravidla českého pravopisu* (1993). Praha: Academia.
- SSČ: *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost: S Dodatkem Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy České republiky* [vydání 4.] (2005). Praha: Academia.
- SSJČ: *Slovník spisovného jazyka českého* (1960–1971). Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- SSK: HLADKÁ, Zdeňka – MARTINCOVÁ, Olga (2012): Slovník soukromé korespondence. In: Zdeňka Hladká – Olga Martincová, *Slova v soukromých dopisech: Lexikografická sonda*. Brno: Masarykova univerzita, s. 7–24.
- SSSJ: *Slovník súčasného slovenského jazyka* [online] (2006–2015). Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. Cit. 26. 11. 2019. <<https://slovník.juls.savba.sk/?d=sssjs>>.

PŘÍLOHA: Příklady/návrhy zpracování v ASSČ

běloch podstatné jméno rodu mužského životného

člověk se světlou barvou pleti: *příchod bělochů do Ameriky; porota složená ze šesti bělochů, pět černochů a jednoho Asiaty; oblast, kde domorodci nikdy neviděli bělocha*

černý I přídavné jméno

3. vyznačující se tmavou barvou pleti • vztahující se k lidem s tmavou barvou pleti: *potomci černých otroků; Závodní pole ovládli černí běžci.; Styl funky se zrodil z americké černé hudby.*

černý II podstatné jméno rodu mužského životného

1. *často mn.* člověk s tmavou barvou pleti, zprav. afrického původu: *boj černých za občanská práva; V Jihoafrické republice tvoří černí až 80 % obyvatel.; Rasové segregace zákony vymezovaly oddělené místo pro černé v autobusech či restauracích.; Pochází z brněnské čtvrti, kde spolu žijí černí i bílí.*³²

barevný přídavné jméno

5. často hanl. (z hlediska bělochů) mající jinou barvu pleti než bílou, zprav. o černoších v USA: *barevní dělníci; diskriminace barevného obyvatelstva; osvobozené hnutí barevných obyvatel Střední Ameriky; Američané zvolili za prezidenta barevného muže.*

Komentář k heslům: Podle dokladů v korpusech i podle vnímání autorů slovníků není nutné označovat výrazy *černý I*, *černý II* nebo *běloch* kvalifikátorem *hanl.* (ani frekvenčně omezeným). Na rozdíl od slova *barevný*, které je za *často hanlivé* označeno, přestože se často používá ve stejných kontextech, srov. *první černý prezident USA* vs. *Američané zvolili za prezidenta barevného muže*. Vnímání odlišnosti těchto slov je tedy neseno především konotacemi, které se ke slově pojí, a ze sémantiky určité nadřazenosti, nerovnosti lidí, tj. toho, co je v hesle charakterizováno prostřednictvím komentáře „z hlediska bělochů“.

cikán, region. **cigán** -na (3., 6. j. -novi, -nu, 1. mn. -ni) podstatné jméno rodu mužského životného i **Cikán**, **Cigán** dříve oficiální, dnes neoficiální, někdy hanlivé označení pro Roma, příslušníka etnické skupiny původem z Indie, který žije od středověku na území Evropy • **cikán**, **cigán** někdy hanl. člověk žijící způsobem života přisuzovaným Romům, vzhledem připomínající Roma: *rumunský Cikán; Pracoval jsem lopatou ve výkopu s cikány.; Za první republiky byl schválen zákon o potulných cikánech, který omezoval kočování.; Jako Cigán jsem se narodil, a tak taky umřu.; My herci jsme trochu cikáni, cestujeme po celém světě.*

Komentář k heslu: ASSČ zvolilo možnost doplňovat kvalifikátory frekvenčními příslovcí, obvyklá zkratovitost kvalifikátorů je v tomto hesle nahrazena delším vysvětlujícím komentářem. Tečka mezi dvěma výklady signalizuje užití dvou významových odstínů, tj. že nelze přesně určit hranici dvou samostatných významů, což se pak odráží i v exemplifikaci společně pro oba odstíny (viz i pozn. 23). Heslo by bylo možné doplnit i o konkrétnější pravopisnou poznámku; případně o usage note komentující sémantický odstín „sociálně vydělená skupina“, který se objevoval

³² V návrhu se nerozlišují české a zahraniční reálie – bylo by možné doplnit informaci o tom, že v českých reáliích jde zpravidla o Romy, v jiných o černochoy, případně za poslední příklad doplnit dovýklad (Romové). Podobně lze zvážit zařazení tohoto odstínu i u adjektiva *černý*.

v návrzích odborníků z oblasti etnografie a romistiky, avšak z výše zmíněných důvodů je v hesle obtížně uplatnitelný, nebo o usage note týkající se vhodnosti užívání jednotlivých podob tohoto slova. Z korpusových dat (SYN v8) např. vyplývá, že ani při paralelním označování se slovem Rom se v psaných textech často nepoužívá psaní s velkým písmenem, např. *I když mu občas ujede „cikán“, úzkostlivě se snaží říkat „Rom“.*

Dále, že pro méně frekventovanou podobu *cigán/Cigán* není typické jen regionální užití, ale i to, že se objevuje spíše ve významu čistě etnickém (a to bez ohledu na velikost počátečního písmene), např. *Když se ptám na ty Cigány, dozvím se, že místní starousedlí Romové, kteří všichni mají zděné domy a v rámci možností pracují, Kotlebu volili taky.*

Často pak v promluvách mluvčích tohoto etnika, např. *„Jsem jako drtivá většina cigánů,“ říká doktor filozofie, učitel, ředitel občanského sdružení Romský život a kapelník cimbálové muziky, Rom Dušan Kotlár.*

Ústav formální a aplikované lingvistiky MFF UK
Malostranské náměstí 25, 118 00 Praha 1
stepankova@ufal.mff.cuni.cz